

ББК 63.3 (4УКР 55+4УКР-6КРБ) : 65.30-4

**ПРОБЛЕМА МОНОПОЛІЗАЦІЇ СОЛЯНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА КРИМУ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

О. А. Забудкова

АНОТАЦІЯ

У статті на матеріалах преси кінця ХІХ – початку ХХ ст. розглядається діяльність синдикатів у соляній промисловості Криму та Донбасу. Здійснено спробу висвітлити тенденції до створення монополістичних угод у цій галузі, їх взаємозв'язки та особливості.

Ключові слова: *монополія, синдикат, соляна промисловість, Південно-Східна Україна, Донбас, Крим.*

Традиції українського солеваріння сягають кількох сотень років та з успіхом підтримуються сучасними виробниками солі. За даними Державної служби статистики протягом останнього десятиліття видобуток солі в Україні зріс на 62,6% [1]. Його значну дали підприємства, розташовані в південно-східній частині України, яка на рубежі ХІХ та ХХ ст. входила до складу Російської імперії. Соляна промисловість того часу являла собою достатньо розвинену галузь, розвиток якої відбувався за умов становлення ринкового господарства, що дозволяє проводити паралелі з явищами характерними для промисловості сучасної України. Зокрема це стосується процесів монополізації, які можна прослідкувати на прикладі соляної промисловості початку ХХ ст. Тож актуальною та цікавою вважаємо спробу висвітити діяльність монополій в галузі виробництва солі в Південно-Східній Україні, зокрема в Донбасі, та в Криму, встановити їх взаємозв'язки та особливості.

Історія соляної промисловості в Україні вкрай слабо вивчена в історико-економічній літературі. Ще менше уваги було приділено питанням створення та діяльності монополістичних об'єднань у цій галузі. Спеціально дана тема розглядалася лише в статті радянського історика Ф. П. Кунцевича, де автор на матеріалах архіву Автономної республіки Крим висвітлює початковий етап діяльності соляних синдикатів [2]. Крім того, короткі повідомлення із зазначеної проблематики містять праці радянських дослідників Г. Циперовича [3] та Я. Лівшина [4]. Багато в чому такий стан речей зумовлений мізерною кількістю джерел та їхньою відносно слабкою інформативністю. Найбільшу кількість повідомлень про угоди солевиробників надає тогочасна преса. Особливо це стосується спеціалізованих періодичних видань, присвячених питанням економічного розвитку Російської імперії, матеріали яких і стали джерельною базою дослідження.

Потужний поштовх розвитку солепромисловості надало скасування 23 листопада 1880 р. акцизу на сіль, а також впровадження митної охорони в розмірі 20 коп. з пуду, причому ввезення через чорноморські та азовські порти взагалі було заборонено [5]. Такі заходи стали запорукою збільшення солевидобутку. Напередодні Першої світової війни Російська імперія видобувала близько 120 млн пудів солі на рік, посідаючи за цим показником четверте місце в світі [6].

На початку ХХ ст. соляні промисли, що розташовувалися в українських губерніях давали більше половини солі в імперії. Тут видобувалися всі існуючі види кухонної солі: самосадна (Таврійська і Херсонська губернії), виварна (Харківська) та

кам'яна (Катеринославська). Крім України самосадну сіль видобували в Астраханській губернії, Уральській області, в Закаспійському краї та ін., виварну – в Пермській губернії, кам'яну – в невеликій кількості в Оренбурзькій губернії, на Кавказі, в Закаспійській області [7].

Найбільш розповсюдженим різновидом солі в Російській імперії була самосадна – сіль, що сама собою осідала в солоних озерах. За десятиріччя 1904–1913 рр. річний видобуток солі Чорноморсько-Азовського району складав 19,8% видобутку всієї кухонної солі імперії [8]. Для самосадної солі була характерною цілковита залежність від температури та кількості атмосферних опадів влітку, що зумовлювала значні коливання видобутку. Крім того коливанню видобутку (до 50% різниці з попереднім роком) в цьому регіоні сприяла відсутність постійних ринків збуту, тоді як, наприклад, астраханська сіль традиційно збувалася на каспійських рибних промислах [9].

Іншим різновидом була виварна сіль, виробництво якої було започатковано в XVII ст. на соляних озерах Слов'янська в Харківській губернії. Перед Першою світовою війною сіль тут виварювалася на 36 заводах. Протягом 1904–1913 рр. частка слов'янської солі в загальноімперській виварці складала 24,4% [10]. Її особливістю разом з високою якістю була пряма залежність ціни від вартості мінерального палива. Самосадна та кам'яна солі майже не потребували палива, пермська виварна сіль користувалася дешевими дровами, тоді як на виробництво 1 пуду слов'янської солі було потрібно більше 0,5 пуду вугілля. Тож подорожчання вугілля на 1 коп. за пуд призводило й до подорожчання солі на 0,625 коп. [11].

Наймолодшою галуззю соляної промисловості в Україні був видобуток кам'яної солі в копальнях Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Його було розпочато на початку 1880-х рр., коли було засновано голландське «Товариство розробки кам'яної солі в Росії» та французьке «Товариство для розробки кам'яної солі та натуральної соди в Південній Росії». У 1892 р., за повідомленням часопису Міністерства фінансів, ці товариства уклали між собою угоду та стали єдиними видобувачами кам'яної солі в Бахмутському повіті [12]. Треба зазначити, що для цього регіону завжди був характерним високий рівень концентрації виробництва – напередодні Першої світової війни тут діяли 7 копалень, що належали 6 фірмам. З них вищезгадане «Товариство для розробки кам'яної солі та натуральної соди в Південній Росії» видобувало більше третини солі в районі. Загалом у 1913 р. бахмутські солепромисловці давали 24% видобутку всієї кухонної солі імперії та 90% – кам'яної солі [13].

Отже на території сучасної України наприкінці XIX – на початку XX ст. функціонувала достатньо розвинута соляна промисловість, яка складала більшу частину видобутку в Російській губернії.

Виробництво солі різних видів мало свої особливості, що зумовлювало наявність різних груп інтересів у кожному районі, які жорстко конкурували одна з одною. Це суперництво загострилося на початку XX ст., коли в соляній промисловості стають явними тенденції до об'єднання підприємств з метою усунення конкуренції та підвищення прибутків власників промислів.

Окрім вже згадуваної нами угоди двох товариств з видобування кам'яної солі в 1892 р., перший відомий синдикат солепромисловців почав свою діяльність у 1902 р. в Одесі. До його складу входило акціонерне товариство Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів, власники соляних промислів Криму, які мали власні солеварні в Одесі, та Деконська копальня в Донецькому басейні. За повідомленням урядової «Торгово-промислової газети» цей синдикат захопив у свої руки всю торгівлю сіллю на Півдні Росії. Згідно умов угоди ринок торгівлі меленою сіллю регіону було розділено між 5 фірмами, кожна з яких зобов'язувалася працювати лише в своєму районі. У випадку позарайонного продажу порушник повинен був наприкінці року

сплатити різницю з продажу постраждалому. Встановлювалися однакові ціни, від яких не міг ухилитися жоден з контрагентів [14].

Наступного року угоду було розповсюджено й на грубу сіль, що викликало стрімке зростання цін. Груба сіль стала коштувати 10,5 коп. на відміну від старої ціни у 7–8 коп., а мелена – 12,5–13,5 коп. при попередній ціні 10–11 коп. Таке різке подорожчання призвело до втрати підприємцями клієнтів, оскільки споживачам у Гродно, наприклад, було дешевше замовити сіль у Ризі та доставити кружним шляхом через Данциг, аніж купувати в Одесі. Втрата значної кількості замовників призвела до накопичення солі на складах, що змусило солепромисловців піти на поступки та знизити ціни [14].

Подальшу долю цього об'єднання встановити не вдалося, проте можна припустити, що воно розпалося чи було реорганізоване, оскільки Ф. Кунцевич вказує на створення в 1905 р. кримського «Товариства солепромисловців Євпаторійсько-Одеського району». Втім до його складу ввійшли лише євпаторійські солепромисловці, які зосереджували в своїх руках понад 50% добувної в Криму солі [15].

Приблизно в цей же час було створено об'єднання солепромисловців Слов'янська. «Торгово-промисленна газета» в 1911 р. говорила про цей союз, до якого входили 16 підприємств, вказуючи на постійно зростаючу кількість видобутої ним солі починаючи з 1905 р. [16]. Цю дату підтверджує й Ф. Кунцевич [17].

Діяла угода й серед виробників бахмутської кам'яної солі. Дату її укладання встановлено не було, проте відомо, що вона існувала вже в 1903 р. [15]. Зауважимо, що за Я. Лівшиним цей синдикат виник тільки в 1904 р. та мав відділення у Варшаві, Харкові, Євпаторії та ін. [18].

Тож у середині 1910-х рр. у соляній промисловості Криму та Донбасу існували три монополістичні угоди по кожному з різновидів солі. Такі угоди з короткими перервами, вочевидь, існували аж до Першої світової війни. Однак високий рівень конкуренції з боку солепромисловців інших районів спонукав монополістичні союзи Донбасу та Криму до об'єднання. На користь існування саме об'єднань синдикатів, а не окремих підприємств, говорить часте згадування в пресі одночасно, наприклад, союзу донецьких промисловців і союзу кримсько-донецьких солепромисловців.

У 1906 р. за свідченням журналу «Промышленность и торговля» було організовано південний соляний синдикат. Хто його утворив не вказувалося, однак подальший розвиток подій говорить на користь того, що це об'єднання було міжрайонним та поєднувало місцеві союзи солепромисловців Криму та Донбасу [19]. Угода, укладена до квітня 1912 р., сприяла черговому підвищенню цін – на 3–4 коп. на грубу та 5–9 коп. на мелену сіль [20]. Цікаво, що навіть головний часопис промисловців, який традиційно ставав на бік монополій, визнавав, що ціни на сіль підвищуються штучно [19].

Утворення у 1908 р. соляних синдикатів у Астраханській та Пермській губерніях змінило ситуацію на соляному ринку. В пресі з'являються повідомлення про об'єднання виробників солі Астраханського, Пермського, Кримського та Донецького районів [21]. Пізніше про існування такої угоди повідомляв «Коммерсант», наголошуючи, що синдикат об'єднав 87% видобутку солі в Донецькому басейні, слов'янських озерах, Астрахані та Криму. Лише Кавказ із 8% видобутку не вступив до союзу [22]. Жодної іншої інформації про діяльність цього синдикату нам встановити не вдалося, але стан соляного ринку вже на початку 1910 р. говорить про наявність конкуренції між представниками цих районів. Так представниками солепромисловості Криму та Донбасу шляхом проведення політики «бойових» цін (встановлення максимально низьких цін задля завдання збитків конкуренту) вдалося досягти майже повного витиснення астраханської солі з північно-західних і центральних губерній та

значного зниження її впливу навіть у приволзьких губерніях [23]. Тож угода або виявилася нестійкою, або не склалася взагалі.

Проте можна достатньо впевнено говорити про подальше існування в 1910 р. синдикату солепромисловців кримсько-донецького району [24]. На існування цього об'єднання вказували й конкуренти – солепромисловці Астрахані [23]. Угода стосувалася розподілу ринків, нормування кількості солі для збуту та встановлення єдиних цін. Крім того, солепромисловці вдавалися до відвертого скорочення видобутку. Наприклад, власники бессарабських соляних промислів залучалися до синдикату шляхом надання їм субсидій за відмову від реалізації солі: видобута необхідна кількість солі кожного року просто розмивалася дощами, не надходячи на ринок [25]. Ще одним заходом до підвищення цін було скуплення та закриття синдикатами дрібних підприємств. Наприкінці 1910 р. преса констатувала, що на Півдні Росії в синдикатів майже не залишилося конкурентів [26].

Внаслідок діяльності монополій ціни на сіль протягом 1908–1910 рр. подвоїлися на мелену та потроїлися на грубу [26]. Цей факт не залишився непоміченим владою та громадськістю. На початку 1910 р. до прокурора Одеського окружного суду було подано заяву про існування в Одесі незаконного соляного синдикату, який значно підвищив ціни на сіль. Заявник наголошував на тому, що в діяльності синдикату приймає участь колишній секретар Комерційного суду, який отримує по 0,5 коп. з проданого пуду солі, а також деякі одеські адвокати [27]. Розпочате слідство дійсно встановило зв'язок між товариством, яке об'єднало солепромисловців, і багатьма особами, що займали високі посади в Петербурзі [28].

На висунуті обвинувачення солепромисловці відповідали, що підвищення цін на сіль викликане загальним подорожчанням всіх продуктів, а також спекуляцією посередників, а не монополією з боку солепромисловців [29]. Втім ці пояснення не мали дії й у середині 1911 р. розслідування завершилося порушенням Одеським окружним судом кримінальної справи проти учасників південного соляного синдикату. Кореспондент «Русских ведомостей», висловлюючи думку громадськості, констатував, що сили соляного синдикату процес навряд чи підірве [30]. Однак восени 1911 р. з'явилися чутки про розпад синдикату, а трохи пізніше з'явилося повідомлення про припинення справи проти нього [31; 32]. Хоча заява про ліквідацію угоди була передчасною, можна припустити, що судове переслідування все ж суттєво послабило її становище, про що говорять й повідомлення в пресі про появу відцентрових тенденцій у синдикаті.

У квітні 1912 р. скінчився строк дії угоди 1906 р. про збут солі солепромисловцями Криму та Донбасу, що було підтверджено нарадою солепромисловців [33; 34]. Це спричинило стрімке падіння цін майже до збиткового рівня внаслідок чого підприємці були вимушені подовжити угоду за умови збереження старих цін. Однак на цей раз синдикувано було лише виробництво та торгівля меленою сіллю, груба сіль залишилася поза угодою [35].

Зменшення значення кримсько-донецького синдикату призвело до зміцнення місцевих об'єднань. У першу чергу це стосувалося Донецького басейну, який напередодні Першої світової війни став лідером солевидобутку імперії. Соляні промисли Криму поступово потрапляють під вплив бахмутського синдикату. Зокрема його представники брали в оренду підприємства цього району та зменшували там видобуток солі. Вже під час війни всі Присиваські соляні промисли, що давали близько 50% видобутку Криму, були заорендовані синдикатом [36]. Існуюча ж угода з продажу солі в одеському районі припинила своє існування з 1913 р. [37]. Свідчення про вкрай пригнічений стан соляного ринку Одеси в середині 1914 р., який був викликаний жорсткою конкуренцією донецької солі дають змогу припустити, що в перед початком

війни соляні підприємства Півдня України не входили до окремого місцевого синдикату [38].

Цікаво, що у самому Донбасі діяло об'єднання, до якого входили синдикати солепромисловців Бахмуту та Слов'янська. Воно регулювалося спільною конторою заводчиків і власників копалень та мало на меті усунення конкуренції й підвищення цін на сіль для споживачів. Відносини між виробниками виварної та кам'яної солі регулювалися різними шляхами: деякі власники невеликих заводів отримували певні грошові суми за умови припинення робіт, іншим щорічно платили за те, що вони не посилали сіль до певних районів [39].

Однак поява нових соляних копалень у Бахмутському повіті змінила співвідношення сил на соляному ринку та спричинила в 1914 р. розпад об'єднання виробників виварної та кам'яної солі. Разом з ним припинив існування й синдикат слов'янських заводчиків, внаслідок чого цін на виварну сіль в умовах високої вартості вугілля впали майже до збиткового рівня [39]. В цій ситуації власники заводів наголошували на необхідності докласти всіх зусиль до організації спільного акціонерного товариства всіх солезаводчиків як єдиного способу порятунку [40].

Щодо виробників кам'яної солі, то їх угода продовжувала існування, незважаючи на значне падіння цін і розбіжності між видобувачами викликані надмірними вимогами новоутвореної копальні «Бахмутська сіль» щодо вступу до угоди. Внаслідок цього навесні 1914 р. синдикат бахмутських солепромисловців опинився на межі розпаду [39].

Залишається невідомим яким чином було владнано цей конфлікт, однак Г. Циперович вказує, що на початку війни майже вся соляна справа в Російській імперії знаходилася в руках синдикату відомого як акціонерне товариство «Океан». До його складу входили представники солепромисловості Астраханської губернії, які давали близько 50% солі цього району. Однак провідне місце в цьому об'єднанні займали представники бахмутських «Товариства розробки кам'яної солі в Росії» та «Товариства для розробки кам'яної солі та натуральної соди в Південній Росії», а також «Російського солепромислового товариства». Синдикат мав представництва у Ризі, Лібаві, Ревелі та інших портових містах, що дозволяло йому займатися також експортом солі [41]. На превеликий жаль нам не вдалося з'ясувати подробиці діяльності цієї угоди та її подальшу долю. З початком Першої світової війни питання монополізації відійшли на другий план, поступившись більш насущним проблемам.

Таким чином, на початку ХХ ст. на території Криму та Донбасу існувала розвинена соляна промисловість, де повною мірою проявилися монополістичні тенденції характерні для промисловості Російської імперії в цілому. Наявність тут трьох районів видобутку солі різних видів зумовила створення багаторівневих монополістичних об'єднань. Спочатку угоду укладали виробники кожного виду солі, а потім вже ними створювався міжрайонний союз. На жаль нам не вдалося встановити точні строки існування кожного монополістичного об'єднання виробників солі, однак можна стверджувати, що подібні угоди різного рівня починаючи з початку ХХ ст. існували в кожному районі протягом більшої частини часу.

Іншою характерною рисою монополістичних об'єднань виробників солі, була їхня нестійкість. На заваді формуванню міцного міжрайонного синдикату солепромисловців ставали особливості виробництва, пов'язані з географічним розташуванням і різними умовами солевидобутку. До створення монополій підприємців спонукала надзвичайно сильна конкуренція з боку представників сусідніх районів. З іншого боку на загальноросійському ринку ніколи не йшлося про перевиробництво солі. Ще Д. І. Менделєєв визначав середнє річне нормальне споживання солі приблизно в 90–100 млн пудів, не враховуючи промисловість. Втім лише волзько-каспійський рибпромисловий район потребував щорічно не менше 25

тис. пудів солі [42]. Тож видобуток у приблизно 120 млн пудів далеко не покривав потребу імперії в солі. Слід врахувати й те, що ввезення солі обкладалося високими митами. В цих умовах синдикати не були для підприємців крайньою необхідністю як це буває в умовах кризи. Тож все це сприяло нестійкості та нетривалості монополістичних об'єднань у соляній промисловості напередодні Першої світової війни.

У вивченні монополізації соляної промисловості України часів Російської імперії до цього часу залишається більше питань, ніж відповідей, що зумовлює необхідність подальшого розгляду цієї проблеми. Це дозволить не лише скласти більш повне враження про економічний розвиток нашої країни того часу, а й дасть змогу використати досвід того часу в реаліях сьогодення.

РЕЗЮМЕ

Накануне Первой мировой войны Российская империя занимала четвертое место в мире по уровню добычи соли. Промыслы, располагавшиеся в украинских губерниях, давали более половины соли в империи. Здесь добывались все существующие виды кухонной соли: самосадочная (Таврическая и Херсонская губернии), выварочная (Харьковская) и каменная (Екатеринославская). Производство соли различных видов имело свои особенности, что приводило к жесткой конкуренции между группами интересов каждого района. Но в начале XX в. в соляной промышленности становятся явными тенденции к объединению предприятий с целью устранения конкуренции.

Первый известный синдикат солепромышленников начал деятельность в 1902 г. в Одессе и захватил в свои руки всю торговлю солью на Юге России. В 1905 г. было создано новое общество, которое сосредоточило в своих руках более 50% добычи соли в Крыму. Примерно в это же время создано объединение солепромышленников Славянска. В 1903 г. действовало соглашение и среди производителей каменной соли.

Конкуренция со стороны солепромышленников других районов побудила монополии Донбасса и Крыма к объединению. Еще в 1906 г. из местных союзов этих регионов был организован южный соляной синдикат. Однако судебное преследование со стороны государства привело к укреплению его местных объединений. В первую очередь это касалось Донбасса, который накануне войны стал лидером соледобычи империи. Однако уже в 1914 г. почти все соляное дело в империи находилось в руках всероссийского синдиката «Океан». Впрочем, с началом войны вопросы монополлизации отошли на второй план, уступив более насущным проблемам.

Таким образом, в начале XX в. на территории Украины существовала развитая соляная индустрия, где в полной мере проявились монополистические тенденции характерные для промышленности Российской империи в целом. Наличие здесь трех районов добычи соли разных видов обусловило создание многоуровневых монополистических объединений. Другой характерной чертой объединений была их неустойчивость, которая объяснялась с одной стороны, разными условиями соледобычи, а с другой – чрезвычайно сильной конкуренцией в отрасли.

Ключевые слова: монополия, синдикат, соляная промышленность, Юго-Восточная Украина, Донбасс, Крым.

SUMMARY

On the eve of the First World War, the Russian Empire was the fourth largest number of salt production in the world. Salt companies that were located in the Ukrainian provinces gave more than half of the salt in the empire. They mine here all existing types of cooking salt: self-deposited (Taurian and Kherson province), evaporated (Kharkiv province) and rock salt (Ekaterinoslav province). Production of various types of salt had its own characteristics, which led to fierce competition among interest groups of each region. But in the early XX

tendency to business combinations in order to eliminate competition become apparent in the salt industry.

The first known syndicate of the salt manufacturers began its work in 1902 in Odessa, and to seize all of the salt trade in the South of Russia. In 1905 a new agreement, which took more than 50% of salt production in the Crimea in its hands was created. Approximately at the same time, the association of manufacturers of evaporated salt in Slavyansk, was created. In 1903 acted agreement also among manufacturers of rock salt.

Competition on the part the salt manufacturers from other regions of the empire led monopolies Donbas and Crimea to unite. As far back as 1906, the South salt syndicate of the local unions in these regions was organized. However, the prosecution by the state led to the strengthening of its local associations. In particular this applies to Donbas which the leader of salt production before the war. But in 1914 almost all of the salt business in the empire was in the hands of the All-Russian syndicate "Ocean". The question of monopolization, losing more pressing issues, faded into the background with the outbreak of war.

Thus, at the beginning of the XX century in Ukraine there was a developed salt industry, which is fully revealed monopolistic tendencies characteristic of the industry of the Russian Empire as a whole. The presence here of the three areas of salt production led to the creation of different types of multilevel monopolies. Another characteristic of the associations was their instability, which explains the one hand, the different conditions of salt production, and on the other - very strong competition in the industry.

Keywords: monopoly, syndicate, salt industry, Southeast Ukraine, Donbas, Crimea.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Виробництво основних видів промислової продукції за 2003–2012 роки [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу до таблиці: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2006/pr/prm_ric/prm_ric_u/vov2005_u.html.

2. Кунцевич Ф. П. З історії соляних синдикатів Криму і Донбасу / Ф. П. Кунцевич // Питання історії народів СРСР. – 1971. – № 11. – С. 119–124.

3. Цыперович Г. Р. Синдикаты и тресты в дореволюционной России / Г. Цыперович. – [3-е издание]. – Пг. [Б. в.], 1920. – 210 с.

4. Лившин Я. И. Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. – М. : Наука, 1961. – 448 с.

5. Производство и потребление соли в России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1887. – № 8. – С. 459.

6. Державний архів Донецької області, ф. 170, оп. 1, спр. 1, арк 180.

7. Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. – Петроград : Типография И. Флейтмана, 1915. – С. 330 с.

8. С. Б. Самосадочная соль в Черноморско-Азовском районе в 1914 г. / С. Б. // Горнозаводское дело. – 1915. – № 39. – С. 11991.

9. Томашевский М. Соляная промышленность в России / М. Томашевский // Промышленность и торговля. – 1910. – № 15. – С. 123.

10. Соль. Месторасположения, добыча, перевозки и цены / [сост. Я. М. Букшпан]. – Пг. : Екатерининская типография, 1916. – С. 7.

11. Славянск // Горнозаводский листок. – 1906. – № 15. – С. 8478.

12. Соляные промыслы и движение соли в России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1892. – № 27. – С. 61.

13. Соль. Месторасположения, добыча, перевозки и цены / [сост. Я. М. Букшпан]. – Пг. : Екатерининская типография, 1916. – С. 5–6.

14. Я. Б. Синдикат солепромышленников / Я. Б. // Торгово-промышленная газета. – 1904. – № 111 (13 мая). – С. 2.

15. Кунцевич Ф. П. З історії соляних синдикатів Криму і Донбасу / Ф. П. Кунцевич // Питання історії народів СРСР. – 1971. – № 11. – С. 120.
16. Корзухин И. Отечественная соляная промышленность / И. Корзухин // Торгово-промышленная газета. – 1911. – № 39 (17 февраля). – С. 1.
17. Кунцевич Ф. П. З історії соляних синдикатів Криму і Донбасу / Ф. П. Кунцевич // Питання історії народів СРСР. – 1971. – № 11. – С. 121.
18. Лившин Я. И. Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. – М. : Наука, 1961. – 41 с.
19. Регир П. Крымская соль и русский торговый флот / Петр Регир // Промышленность и торговля. – 1909. – № 19. – С. 338.
20. Обзор. Соль / Обзор. // Торгово-промышленный Юг. – 1912. – № 4. – С. 93.
21. Синдикат солепромышленников // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 37 (14 февраля). – С. 3.
22. Синдикаты // Коммерсант. – 1910. – № 133 (11 января). – С. 2.
23. С. Ходатайство баскунчакских солепромышленников / С. // Торгово-промышленная газета. – 1910. – № 142 (23 июня). – С. 2.
24. Синдикат // Коммерсант. – 1910. – № 145 (25 января). – С. 4.
25. Южный соляной синдикат // Коммерсант. – 1910. – № 148 (28 января). – С. 1.
26. Синдикат и солепромышленники // Коммерсант. – 1910. – № 296 (4 августа). – С. 1.
27. Центральний державний історичний архів, ф. 575, оп. 1, спр. 585, арк. 3 зв.
28. Синдикат под судом // Коммерсант. – 1910. – № 186 (16 марта). – С. 2.
29. О сдаче в аренду казенных соляных промыслов // Горнозаводское дело. – 1911. – № 1. – С. 1582.
30. Т. Синдикаты / Т. // Русские ведомости. – 1911. – № 128. – С. 4.
31. Синдикаты // Биржа. – 1911. – № 14. – С. 10.
32. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1911. – № 263 (23 ноября). – С. 4.
33. Хр. Соль / Хр. // Торгово-промышленный Юг. – 1912. – № 13. – С. 76–77.
34. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1912. – № 100 (29 апреля). – С. 6.
35. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1912. – № 133 (9 июня). – С. 5.
36. Кунцевич Ф. П. З історії соляних синдикатів Криму і Донбасу / Ф. П. Кунцевич // Питання історії народів СРСР. – 1971. – № 11. – С. 123.
37. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1913. – № 6 (8 января). – С. 4.
38. Хр. Соляной рынок / Хр. // Торгово-промышленный Юг. – 1914. – № 12. – С. 61.
39. Накануне краха синдиката «Соль» // Коммерсант. – 1914. – № 1345 (24 апреля). – С. 3–4.
40. Державний архів Донецької області, ф. 170, оп. 1, спр. 1, арк. 152.
41. Цыперович Г. Р. Синдикаты и тресты в дореволюционной России / Г. Цыперович. – [3-е издание]. – Пг. [Б. в.], 1920. – С. 80.
42. П-в Я. Русская солепромышленность и торговля солью / Я. П-в // Торгово-промышленная газета. – 1911. – № 128 (8 июня). – С. 1.